

УДК 94 (477). 08

В. Стецкевич (Кривий Ріг)

ЛЮДНІСТЬ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДОБУ ОКУПАЦІЇ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ БУТТЯ І ВИЖИВАННЯ

В повідомленні на основі архівних документів дослідженні деякі аспекти життя людності Наддніпрянщини в добу окупації (1941–1944 рр.). Зокрема їх боротьбу за виживання, міграційні процеси, прояви адаптації і колаборації та обліку місцевого населення.

Ключові слова: окупація, Наддніпрянщина, боротьба за виживання, реєстрація, міграція, остарбайтери.

Окупація Придніпров'я тривала майже 31 місяць з середини серпня 1941 р. до лютого 1944 р. Найдовшою вона була в південно-західних регіонах краю — від 29 до 31 місяці, а найкоротшою на Лівобережних теренах — від 24 до 26 місяців. Панувала тут виключно німецька окупаційна влада, хоча в містах і райцентрах міста були військові з'єднання і союзників Рейху: італійці та румуни; опріч того були тут з'єднання тилових частин РОА генерала Власова, підрозділи колаборантів — калмиків тощо. Але вони практично не виконували функції окупаційної влади, не створили жодної інституції яка б мала владні повноваження саме в цій сфері. Ці військові з'єднання окупаційна адміністрація не допускала до управління краєм і не передавала їм жодних з таких функцій. Інша справа — різноманітні шуцманські (поліційні) загони, які часто-густо буквально силою втілювали в життя розпорядження окупаційної влади і підтримували власне сам її режим.

Під владою окупантів опинилося близько 2 млн цивільних громадян краю (станом на 1939 р. тут проживало 2273 тис. чол.: в містах жило 53%, а в селах 47)¹. Одні з тих, хто залишився, свідомо не захотіли покидати насиджені й обжиті місця. Це, головно, було сільське населення, до того ж його ніхто навіть й не планував евакуювати. Відтак під окупантами опинилося за нашими підрахунками більше 90% мешканців сіл області. З міст краю було евакуювано значно більшу частину населення, але і тут до 70% городян залишилися під окупантами. Причини такого явища були різні, але достеменно відомо, що серед таких були й ті, хто свідомо чекав на окупантів і покладав на них надії. До того ж тут було ще й декілька тисяч

військовополонених, розкиданих в концтаборах області, і невелика кількість мігрантів біженців.

Усю цю масу населення окупанти розглядали як резерв дармової робочої сили. Більшу частку з них вони планували використовувати в місцевих господарствах і особливо на сільськогосподарських ланах, іншу — на підприємствах Рейху.

Спочатку було оголошено про добровільний набір, головню, молоді, на роботи до райху. Для цього була задіяна широка пропагандистська машина. Обіцялися «золоті гори»: матеріально підтримати родини остбатерів, хороші умови роботи та проживання, заробітної плати та відпочинку. У містах і селах області масово вивісили привабливі плакати-афіші. На одному з таких — усміхнені юнаки і надпис російською мовою: «Мы работаем в Германии для мира и восстановления Родины!». На іншому плакаті — найбільш серійному і широко поширеному в області зусиллями активістів, старост, десятників тощо — було зображено щасливу й усміхнену родину, яка стоїть біля свого приватного, дуже ошатного та затишного і дешевого будиночка з газо- або електрокухнею, ванною та садом — рай земний і годі! А, головне, що це чекає на всіх, хто буде своєю працею зміцнювати Райх. Зважимо, що в умовах вкрай тяжкого життя під окупантами, невпевненості в завтрашньому дні і суцільної економічної скрути обіцянка допомогти матеріально родині, яка тут залишається, надати їй певні пільги, у тому числі й «нарізати додатково землі до садиби» чи «дати наділ у полі», чи просто «город під картоплю і овочі» — усі ці та інші «обіцянки» на перших порах відіграли певну роль. Окупаційна влада видала цілий ряд відповідних документів, які декларували певну матеріальну підтримку сім'ї й тих селян і робітників, які добровільно поїхали до рейху. Зазвичай така допомога надавалась або фінансово (як правило, 100–130 крб щомісяця), або продовольством. Та потік добровольців дуже швидко вичерпався, як тільки почали приходити перші листівки з Німеччини, а родини на місцях не отримали всіх пільг, яких їм обіцяли. Отримати таке було досить складно. Особливо продовольчі пайки. Та й фінансові субсидії не видавалися автоматично та щомісяця. Щоб отримати їх, треба було персонально з'явитись у відповідний відділ управ, або на біржу (праці), скласти там типову за формою і змістом заяву, в кінці якої писалося, хто з родини виїхав до Німеччини, а також додавалась така обов'язкова фраза: «Я даю присягу, что мои показания верны», а посадова особа, підписуючи, засвідчувала, що «сведения верны». Як правило, прохачам давали 100–130 крб².

І все ж добровольці були: перші ешелони відправляли з квітами... Так, скажімо, тільки по одній Чаплинській сільуправі. 25.05.1942 р. таких «ентузіастів» було 20, 16.06. — 15, 19.06. — 17, а 12.10.1942 р. — 15, а всього станом на кінець року — 90 осіб³. З Новописької сільуправи

межівського району було 208 добровольців, а з Ново-Петрівської — 60. «Вербовки» на роботи в Німеччині були і надалі, а до того ж — ще й у німецьку армію, у кінний гарнізон Дніпропетровської поліції, в інші загони шуцманів тощо⁴. Вишукували та вербували німці кваліфікованих робітників відповідного фаху і для роботи як на місцевих підприємствах, так і за межами України. Так, на Криворіжжі було відібрано, а згодом і відправлено, близько 6 тис. робітників гірничих спеціальностей для роботи на копальнях Руру⁵. Та коли виконання планів «відправки транспортом придатних до відбуття трудової повинності до Німеччини» почало систематично зриватися, а потік добровольців закінчився, окупанти вдалися до введення трудової повинності, яка була рівноцінною примусовому набору. Проводилася вона на підставі розпорядження Імперського міністра східних областей, виданого ще в грудні 1941 р. Відповідно до нього, той, хто отримає повідомлення, мусить (зобов'язаний був!) «прийняти роботу поза межами свого міста і навіть східних зайнятих областей... ваша робота буде оплачуватися за тарифом. У випадку неявки це зобов'язання буде приведенне в дію примусом проти Вас або Ваших рідних. Невиконання наказу тягне за собою арешт, тюремне ув'язнення або заслання на примусові роботи»⁶. На Дніпропетровщині саме так окупанти почали діяти вже в кінці 1942 р. Втім місцеве населення, принаймні значна його частина, намагалося ухилитися від таких наборів. Невипадково в Дніпропетровську у вересні 1943 р. штадткомісар міста видав спеціальне розпорядження, в якому відверто констатувалося, що ті, хто підлягав вивезенню (а це народжені в 1926–1927 рр., тобто підлітки 16–17 років) «або зовсім не з'явилися для відправки, або втекли під час відправки...». Тому й видано нове розпорядження про те, що в усіх сім'ях, члени яких будуть ухилитися від другого транспортування, буде конфісковано увесь їх інвентар та майно⁷. Почалися облави. Частіш за все їх влаштовували в людних місцях: на ринках, у кінотеатрах, на вокзалах, у парках, прямо на біржах праці. Особливо це було характерно для міст. Та людність області, вже більш менш обізнана з «принадами» життя остарбайтерів, особливо після переможної Сталінградської битви, про яку більшість краян знала, стала все більш активно уникати ешелонів, які відправлялися до Німеччини. І це незважаючи на те, що окупанти діяли вкрай жорстоко відносно до тих, хто намагався уникнути примусового вивезення. У Дніпропетровську саме за невиконання наказу про виїзд до Райху було демонстративно, щоб залякати інших, розстріляно 150 залізничників⁸. Окупанти лютували так, що навіть один із посадовців вимушений був визнати: в Дніпропетровську «надзвичайно сильно тероризують населення... Методи цього набору перетворюються просто-таки на полювання на людей...»⁹. Не кращою була ситуація в Нікополі і Дніпродзержинську, Марганці і Кривому Розі, Межевій і Синельниково. На Кри-

воріжжі цю роботу особливо брутальними методами виконували калмики-колоборанти.

Цікаво, що і радянські підпільники, й оунівці у своїх повідомленнях про настрої серед населення області однастайні щодо масового ухиляння молоді від виїзду на робіт в Німеччину. У 1943 році оунівський агент доносив, що молодь Дніпропетровщини, яка «не може рішитися на втечу, маючи до вибору військову службу в СС та виїзд в Німеччину, вибирає перше... добровільці (до СС — *Авт.*) потішають себе надією, що поки їх вишколять, — війна закінчиться. Більш передбачливі хлопці вступають у ряди різного роду допоміжних поліцій або в німецькі військові майстерні. Невелика частина... втікає на села, ... Дівчата у більш безвихідному положенні. Більшість слухає наказу та віддає (тобто погоджується — *Авт.*) добровільно на вивіз. Частина з них звільняють за різну ціну німецькі шефи. Треті, врешті, втікають... Одначе їх мало, бо бояться репресій, тим більш, що німці для постраху засудили десяток молоді на кару 1,5–2 роки тюрми... Бояться ще й тому, що не хочуть наражувати на переслідування сім'ю, бо німці останнім часом зовсім «по-більшовицьки» за провинку одного члена сім'ї карають всіх, включно з дітьми»¹⁰.

З огляду на репресивні методи формування загонів «добровольців» для роботи в Німеччині, досить важко визначити кількість тих, хто дійсно став остарбайтером добровільно, а хто ні. За різними оцінками українських дослідників, добровольців було не більше 15–20% від загальної кількості вивезених з України на роботу до Німеччини. То ж припускаємо, що і на Дніпропетровщині їх відсоток був таким же. А загалом армія остарбайтерів з Дніпропетровщини налічувала близько 180 тис. осіб¹¹. Щоправда, є певні сумніви, що ця цифра відповідає дійсності. Принаймні ще в 1965 р. І.І. Слинько стверджував, що *тільки з Дніпропетровська* вивезли 130 тис. робітників. Отже, питання щодо кількості остарбайтерів-дніпропетровців ще залишається відкритим.

Серед вивезених левову частку складала молодь 16–20 років; рідше зустрічалися ті, кому за 20; підлітки, які до війни частіше за все не були далі райцентру чи обласного міста, потрапивши в Німеччину, — у повному розумінні відірвані від дому, від Батьківщини — не завжди виносили тягар остарбайтера. Навіть якщо вони потрапляли в більш-менш «сносні умови життя» — все ж у поштових картках простежується сум, ностальгія і жаль за рідними. Аналіз тих поштових карток, — а таких можна було послати з Німеччини чи Австрії в Україну не більше двох на місяць, — показують, що ніхто не радів з того, що він працює далеко від дому, ніхто не агітував і не звав туди ж друзів і рідню. Прямо сказати, що він ненавидить роботу в Німеччині і не хоче там бути, практично не можна було: цензура ретельно вичитувала написане. Не випадково німці не дозволяли остарбайтерам

писати листи в запакованих конвертах; вісточку можна була писати лише на відкритій поштовій карточці (Postkarte, Antwortkarte) з поштовою маркою, на якій зображено фюрера, і завбачливо надрукованим надписом трьома мовами — німецькою, російською та українською — кому, куди і відправник. Читаючи їх, перш за все, складається враження, що 90% остарбайтерів — це дівчата. Листи від юнаків трапляються значно рідше. Принаймні, це зачіпка дослідникам докопатися і встановити, а чи дійсно це так. У листах додому, як правило, традиційне: «я жива (живий), але скучаю і багато плачу за Вами, працюю...», але головні запитання: «а як там Ви? Як сестри-брати? Як подруги і друзі? Де хто? Напишіть мені все-все про себе». Ось саме такі запитання і передають найточніше стан юнаків, які опинилися на чужині. А ще звичайно ж у листах багато цікавих спостережень і порівнянь «як тут у них і у нас дома» або повідомлень про щось з їх точки зору екстраординарне. Ось лише два типові фрагменти; один з листа юнака Івана: «... у нас часто тривога, один город бомблять пошти кожний день, бомбить Англія»; а другий Тані С. до батьків: «... ми всі дівчата попали в місто і даже живемо в одній кімнаті лозівці (напевне, назва села — *Авт.*) і наші, дають три рази в день їсти. Роблю з Марусею Р. на однім станку... Нам видали постіль, матрас, подушки і по два одіяла. Дома напевно зими а ми ходимо в тухлях і костюмах тут зелено і гарно тільки погано що скучаю за вами. ...дівчата які давно тут живуть так посправляли багато одежі...». І насамкінець традиційні запитання, сльози і «скучаю, скучаю, скучаю», «хочу до Вас», «хочезя до дому... в село до дівчат...»¹².

На жаль, не всі з них повернулися в Україну після закінчення війни. Лиш в одному містечку в Німеччині на кладовищі Каушвітц м. Плауен, що в Саксонії, покоїться прах 58 уроженців Дніпропетровщини. І серед них 22 жінок-остарбайтерів: Басанської Катерини — 23 роки з с. Нововасилівка Софіївського району; Біненко Марії — 19 років з м. Кривий Ріг, Бутано Ольги — 20 років з м. Новомосковськ, Гаркавенко Марії — 23 роки з с. Бабайківка Царичанського району, Борисової Тетяни — 21 рік з с. Єлизаветівка Апостолівського району, Герасименкової Ганни — 29 років з с. Хащеве, що на Новомосковщині, Горобець Марії — 22 роки з с. Дідове на Верхньодніпровщині, Запорожець Ніни — 19 років з с. Майянівка, Казак Олени — 26 років з м. Павлоград, Круаської Марії — 19 років з с. Межиріч Павлоградського району, Кузьменко Ємілії — 22 роки з м. Нікополя, Лютої Домахи — 19 років з с. Байківка П'ятихатського району, Малопевної Надії — 25 років з с. Бразилове на Павлоградщині, Нечаєвої Анастасії — 25 років з смт Солоне, Олійникової Фросі — 19 років з с. Китайгород Царичанського району, Пономаренко Марії — 18 років з с. Межиріч Павлоградського району, яка померла у свій день народження — в день свого вісімнадцятиріччя — 20 травня 1943 р., Потійко Ольги — 19 років з

с. Прядівка Царичанського району, Терещенко Віри — 20 років з с. Гупалівка Магдалинівського району, Філіпової Полі — 21 рік с. Романівка Синельниковського (чи Криворізького?) району, Чабаненко Галини — 19 років з с. Шестірня Широківського району, Чуприни Катерини — 21 рік з с. Знаменівське Синельниківського району ...¹³.

Не всі примусово працювали на німців. Більшість вимушена була йти працювати, шукаючи в такий спосіб порятунку. Та були й добровольці. Який був відсоток саме таких — впевнено сказати сьогодні важко. Проте, що їх була меншість — це безперечно. І особливо таких, хто готовий був вірою і правдою працювати на Райх. Ось промовистий документ, який свідчить саме про таких — заява до Петриківської райуправи та шляхового відділу від В. Медяника: «Прошу прийняти мене на роботу дормастера де я працював на цій посаді з 1936 р. по 1941 рік, расчитан по мобілізації на війну 1.09.1941 року. Бажаю працювати не покладаючи рук на користь німецької влади аби скоріше прийти до перемоги. Прошу не відмовити». До цього... (підпис і дата 17.07.1942 р.)¹⁴. Проте такі заяви в архівосховищах трапляються рідко. Адже переважна більшість тих, хто працював в часи окупації в різноманітних закладах і установах, на заводах і фабриках, працювали там вимушено, шукаючи шляхів до виживання. Саме це та ще тиск з боку окупантів і спонукав їх до певної співпраці, якщо це можна так назвати, але лише в тих її (співпраці) межах, формах і змісті, яка допомагала їм вижити, а не задля того, щоб скоріше привести до перемоги Німеччину і допомогти ворогові; це не була свідома праця на ворога, на користь німецької влади, як писав дормастер, задля зміцнення його потужності, хоча опосередковано вона до певної міри і була такою...

Драматично і не менш трагічно склалася доля радянських військово-полонених. Їх утримували в спеціальних таборах, яких на теренах області було не менше 16. Окрім того, в області були ще й табори для «м/н» (тобто для мирного населення); таких тут було 4 — у Криворізькому і Софіївському районах та у Дніпропетровську по вул. Лагерній і на Ігрени¹⁵.

У них, в основному, були бранці, які потрапили в полон у ході літніх боїв на території Дніпропетровщини або в сусідніх областях. Проте достеменно відомо, що у 1942 р. після падіння Севастополя, скажімо, на Криворіжжі в селищі Залізничне (до війни ст. ім. Л. Кагановича) було створено табір, в якому перебували головно матроси-захисники морської фортеці. Втім, він був там не — довго, згодом полонених матросів «порозкидали» по різних таборах з тим, щоб вони не були всі разом; очевидно, що німці побоювалися навіть полонених героїв-моряків.

Найбільший табір був в обласному центрі в районі Тихвінського монастиря. За різними даними, в ньому перебувало не менше 40 тис. бранців, і 30 тис. з них, за даними судово-медичної експертизи, там знайшли

свою смерть: одні були закатовані і розстріляні, інші померли від ран, хвороб та нелюдських умов існування. Тисячі їх померло і в інших таборах.

Тяжка і трагічна доля спіткала і євреїв області. Фашистська ідеологія не знаходила для них бодай маленької ніші в межах Великого Райху. Євреї підлягали суцільному винищенню з метою «остаточного вирішення єврейського питання». Методично втілюючи в життя такі плани, в області була проведена ціла низка каральних заходів проти євреїв. Практично в усіх містах області окупанти влаштували на них тотальне полювання. Та, перш за все, їх було взято на ретельний облік. А згодом почалося методичне і цинічне винищення цієї людності. Винищували всіх, як казали, «під корінь, щоб і сліду не залишилося». Іншими словами, йшлося про етночистки, які вилилися в брутальний етноцид. Є підстави стверджувати, адже автор опитав десятки свідків тих подій, що перші такі жахливі акції розпочалися в Правобережній частині області в селах колишнього Сталіндорфського району — єдиного в 30 роки ХХ ст. в області єврейського національного району¹⁶. Саме тут в селах і колгоспах «Роте фане» («Червоний прапор»), «Нойес лебен» («Нове життя»), «Нойес дорф» («Нове село»), Лошкарьовка та інших вже в кінці серпня — на початку вересня 1941 р. з'явилися німецькі спецкоманди, які разом з місцевими помічниками (поліцаями) зганяли євреїв у колони біля сільрад або шкіл, а згодом, не гаючи часу, як правило, за околицями сіл, безжалісно знищували. Та попередньо перед цим забирали усі речі.

У цьому районі в довоєнний час євреї складали більшість серед усього населення. Та після війни їх там практично не залишилося жодного, а села, в яких вони жили, згодом отримали інші назви. Не випадково в документі, що подає загальні відомості про жертви серед *цивільного населення* області в розділі «вбито і замучено мирних громадян», кількість таких у цьому районі в порівнянні з іншими районами перевищує в декілька разів: тут окупанти винищили мирних громадян більше аніж в будь-якому іншому — 3911, а всього в 26 районах області — 16468. Тут порівнюються лише сільські райони області без урахування міст. Документ, на який посилається автор, як виявилось, не носив ще доконано завершеного вигляду. Це — робочий, підготовчий документ, копія.

І все ж він дає уявлення про події в Сталіндорфському районі та дозволяє зробити порівняння і певні узагальнення¹⁷: цілком очевидно, що сумну «першість» цей район займає тому, що там жили переважно євреї.

Згодом акції з винищення євреїв перекинулися в Кривий Ріг, Широке, Інгулець, Дніпродзержинськ, Нікополь і Дніпропетровськ. На Криворіжжі екзекуції відбувалися біля шурфів шахт. Так, у районі селища ім. Талахова, (нині — ім. Т. Шевченка) саме біля шахти № 5 шурф, як свідчать очевидці,

«був забитий трупами невинних євреїв — сюди після розстрілу скидали жінок, дітей, стариків»... Знищено євреїв того погожого осіннього дня 1941 р. було не менше 2000. «Їх гнали колоною по 4 чоловіки в ряд, а колона була метрів 500... За пішою колоною їхали брочки... на них знаходилися старі чи хворі євреї, які, непевне, не могли йти. Після брочок з євреями йшла колона червоноармійців, багато з яких були поранені... Що це за люди у військовій формі — євреї, комісари, командири? — ніяких версій не чув до цього часу», — згадує очевидець тієї події А. Немченко і продовжує: «Біля шурфу німці встановили 2 кулемети. Декілька німців одягли протигази, взяли відра і пішли в балку. Там вони почали збирати дітей... і підносити їх до німців з відрами. Ті виймали з відер щітку (квач) і ширяли ним в обличчя дитині. У відрах вірогідно була сильна отрута тому, що діти миттєво ціпеніли і їх кидали на підводи... а потім підвозили до шурфу і кидали в нього. Тих, хто не віддав дітей били в обличчя прикладом рушниці... а потім забирали дітей... Після страти першого гурту, трупи скидали в шурф... По закінченні в шурф було кинуто декілька гранат. Потім під'їхали дві вантажівки, з яких поліцаї скинули в шурф сіль (це я встановив по залишках солі біля шурфу через декілька днів). Інші поліцаї копали 4 ями на невеликій відстані від шурфу, потім підвезли 4 авіабомби (а може артилерійські снаряди) і... підірвали»¹⁸. Так окупанти намагалися знищити сліди злочину, проте поголос про цю езекуцію миттєво пішов містом, адже свідків тієї події було дуже багато. Тактика й організація винищення євреїв області була однотипна і проводилася за усталеною схемою: оголошення коменданта про необхідність — під загрозою смерті! — зібратися у визначеному місті із зазначеними в оголошеннях речами (серед яких обов'язково й цінні речі!), а потім етапування під дулами автоматів до місця масових страт. Зауважимо: євреїв німці знищували головно *масово* і до певної міри демонстративно, посилаючи решті населення, що перебувало під окупацією, знак: ось що може статися з усіма, хто буде чинити спротив новій владі або порушувати її закони і розпорядження. Прикро, але факт: в акціях з винищення євреїв брали участь і місцеві. Принаймні у конвоюванні їх до місць страти, в облавах на них, у мародерстві тощо. Як свідчать очевидці, поліцаї брали в цих акціях активну участь, але безпосередньо в розстрілах участь не брали; свідчень про це не має, проте є масові свідчення про те, що місцеві поліцаї активно грабували євреїв, а потім приторговували на базарах «реквізованими» речами, міняли їх на самогон та харчі і при цьому, не криючись, казали, що це «все жидівське».

Доля військовополонених і євреїв заслуговує на копітку розвідки та окремі розлогі новели. Та не менш вагомими підстави є й для того, аби спеціально було досліджено і широко висвітлено тему про долю дітей і жінок. Зокрема, щодо останніх, то варто акцентувати увагу бодай лише на

деяких сюжетах. Як постає із документів і свідчень очевидців у добу окупації, на плечі жінки впав величезний тягар; вона змушена була дбати не лише про себе, але й про сім'ю, доглядати й оберігати дітей і німецьких батьків, заробляти і знаходити, як і чим в умовах суцільного злидарювання їх прогодувати, як поповнити сімейні «закрома» тощо.

Із архівних документів, які несуть інформацію про демографічну ситуацію, випливає, що під окупацією жінок опинилося значно більше, а ніж чоловіків. Причому: їх було не взагалі більше, а більше саме в тому віковому діапазоні, який відносився до категорії «рабсила». Отож і тягар, який окупанти поклали на цю «рабсилу», перш за все, несли на своїх плечах в основному жінки. І особливо — на селі. Не випадково і серед остарбайтерів більшість складають жінки.

Проте є ще одне питання, яке довгі роки замовчувалося. Це питання про те, що жінки часто-густо зазнавали прямого сексуального насильства і наруги з боку загарбників, які вважали, що жінки — це їх законні трофеї. Вже після закінчення війни у спеціальних довідках-інформаціях про події в окупованих селах і містах області знаходимо безліч повідомлень про гвалтування жінок, про сексуальне рабство, про наруги над жінками і дівчатками. Особливе горе було молодим, вродливим і привабливим.

Усі вони перманентно перебували в першій — найвищій — зоні ризику. Найбільше знущань зазнали жінки від вояків фронтових з'єднань, які захоплювали в ході боїв села, селища і міста області. Так, у хуторі Грузькому Терноватської сільуправи окупанти, ледь увійшовши в село, згвалтували групою — 15 вояків — колгоспницю Гончаренко Дар'ю, а потім її розстріляли; та разом з тим тут «знасиловано іще було ряд колгоспниць»¹⁹. Не краща ситуація була і в сусідніх селах. Приклад, наведений вище, на жаль, далеко не поодинокий, а швидше типовий....

Окрім того, документи донесли відомості і про інший бік справи, а саме про примусове заохочення «жити з німцем» (або з поліцаєм). Щоправда, маємо у своєму розпорядженні й документи, які свідчать, що були й ті, хто самі шукали зустрічі з «панамі німцями (офіцерами)», у т.ч. і «заради налагодження знайомств для пропітання...». Та після визволення усіх їх, як сказано в одному з повідомлень, було покваліфіковано як «немецкие подстилки». Особливо важко з усіх точок зору було тим, хто жив у селах, де все на виду і всі про всіх все знають. Так, лише в с. Новолозуватка Криво-різького району за актом, складеним 27.03.1945 р., «з німцями і німецькими офіцерами жили 34 жінки», а в с. Анастасівка 3 жінки²⁰. І це типова інформація. Як, до речі, і пояснення деяких з них: «... поліцай сказав, що як не буду, то здасть в етап»; «німець погрожував, що вб'є маму і тата...», «він (поліцай) мене і не питав, а тільки кричав, що видасть німцям, як комсомолку і вижене в лагерь...».

Зважимо й на те, що почасті від таких «зв'язків» ще народжувалися й діти, які згодом про своїх батьків воліли краще не згадувати, соромилися їх й усіляко уникали розмов на ці теми.

Шукаючи шляхів до виживання, частина міського населення переселялася в села. Частіш за все такі мігранти по суті поверталися до рідних місць: свого часу вони правдами і не правдами втекли від принад колгоспного життя й голодомору на підприємства міст і робітничих селищ. Але окупація змусила їх повертатися до села: тут біля землі було легше виживати. Німці не забороняли таку міграцію. Втім облік таких вели ретельно. Кожна сіль управа обов'язково подавала відомості про новоприбулих за усталеною формою: прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, кваліфікація, партійність, місце народження, останнє місце роботи за радянської влади, місто (селище) з якого прибув до села, евакуйований чи самостійно вирішив поселитися в селі тощо.

Аналіз архівних джерел показує, що на Дніпропетровщині такий міграційний рух — із міст в село — набув масового характеру. Достеменно назвати кількість таких важко. Втім, що таке явище мало масовий характер свідчить, наприклад, аналіз списків новоприбулих до Березовської сільуправи Покровського району: в с. Широке прибуло 46 чол., в с. Березовку — 35... а всього, за іншими підрахунками, тільки в села цієї сільуправи і головно з Донбасу прибуло близько 500 чол.; переважна більшість приїжджала сім'ями, але були й одинаки. В списках новоприбулих було й чимало військовополонених, яких відпускали з концтаборів за умови, що вони повертаються лише у рідні села, стають на облік і працюють²¹. В 1941 р. на початку 1942 р. в громадських господарствах цієї ж управи їх було близько 300 чоловік... Цікаво, що в складених списках «місцевих військовополонених» є обов'язкова примітка про перебування в полоні, але ось серед таких Запорізького громадського господарства майже половина з 46 заявили, що вони в полоні не були...²². Якщо це дійсно так, то тоді виникає закономірне і логічне питання: якщо ті хто стали на облік були вояками Червоної Армії, але не були у полоні, то чому вони опинилися на окупованій території поза межами своїх військових частин? Це були ті хто потрапив в оточення, але уник концтабору чи не наркомом в круговерті боїв і відступу армії відстав? А може свідомо кинув зброю і ім'я йому дезертир? Чи втратив документи про звільнення з табору? Принаймні аналіз джерел, які є в розпорядженні автора, відповіді на ці запитання не дають, але свідчать про інше: поміток у справах про новоприбулих — «в полоні не був» — є чимало.

Цікаво, що «на комісарів і політруків та комсостав» списки склалися окремо. В тій же Березовській сільуправі таких виявили 5 чоловік: «1. Никифоренко С. Л. — політрук істребительного батальону; 2. Василенко Н.А. — зводний командир; 3. Клименко А.І. — командир отделения;

4. Прицип І.С. — політрук звода; 5. Яровий С.І. — ст. лейтенант.»²³. Німці не випадково виявляли такий контингент. Та одночасно вони ретельно вишукували і тих кого «образила» радянська влада, а саме — розкуркулених, дезертирів, репресованих, ув'язнених та й загалом незадоволених «советами». Останні їм потрібні були для того аби опиратися на них та залучати таких до співпраці, на яку останні охоче йшли. Так тільки в Дніпродзержинську підпільники виявили чимало осіб, які пішли служити окупантам: 157 в поліцію, 117 інженерно-технічних працівників та 217 осіб які працювали на різних посадах, у тому числі і на керівних²⁴.

Неблагонадійних членів партії, активістів, комсомольців, керівний склад і комсостав армії — обліковували і ставили під пильний нагляд. А найбільш ідейно — політично небезпечних вони, як правило ізолювали або тримали під контролем. Так, тільки в П'ятихатському районі було «відправлено до Дніпропетровська» для ретельної перевірки і фільтрації 206 осіб із 339 заарештованих членів і кандидатів в члени ВКП (б) та комсоставу²⁵.

Отже на підкупаційних землях Наддніпрянщини в 1941–1944 рр. опинилася значна частина цивільного населення. Не менше 80 відсотків його зазнали усіх жахів окупації. Німецька адміністрація розглядала цю людність, перш за все, як дармову робочу силу, усіяко його контролювала та уярмлювало; воно ж в свою чергу шукало усіяких шляхів до виживання: їхало до Німеччини, вимушено йшло працювати до різних установ та шукало прихистку на селі.

¹ Історія міст і сел. УРСР. Дніпропетровська область. — К., 1969. — С. 40.

² Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 2540, оп. 1, спр. 1, арк. 1–10.

³ Там само. — Ф. 2311, оп. 2, спр. 18, арк. 5.

⁴ Там само. — Ф. 2311, оп. 2, спр. 54, арк. 145; Ф. 2545, оп. 2, спр. 148, арк. 105.

⁵ Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 89.

⁶ ДАДО. — Ф. 2310, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

⁷ Історія міста Дніпропетровська. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 461.

⁸ Грозные версты. — Днепропетровск, 1985. — С. 127.

⁹ Історія міста Дніпропетровська. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 461.

¹⁰ Молодь України. — 1992. — 25 вересня.

¹¹ Дніпропетровську — 200. — Дніпропетровськ, 1976. — С. 85.

¹² ДАДО. — Ф. 2540, оп. 1, спр. 1, арк. 4–6.

¹³ <http://www.volksbund. — sachen.de>

¹⁴ ДАДО. — Ф. 2310, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОВ України) — Ф. 4620, оп. 3, спр. 259, арк. 19–21.

¹⁶ В 1941 р. цей регіон було перейменовано в Сталінський, а згодом у Лошкарьовський, а потім — ліквідовано, а його землі увійшли до Апостоловського, Криворізького та Софіївського районів (див.: «Відомості Верховної Ради УРСР. — 1945. — № 7–8. — С. 9.»).

¹⁷ ЦДАВОВ України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 259, арк. 58–58а.

¹⁸ Війна в пам'яті поколінь. — Вип. 2. — Кривий Ріг, 2010. — С. 26.

¹⁹ ЦДАВОВ України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 259, арк. 39.

²⁰ Там само. — Спр. 353, арк. 53.

²¹ ДОДА. — Ф. 2311, оп. 1, спр. 127, арк. 1–3, 6, 13, 19.

²² Там само. — арк. 106, 23–29.

²³ Там само. — Ф. 2311, оп. 1, спр. 127, арк. 6.

²⁴ Валерій Шайкан. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2010. — С. 264.

²⁵ ДАДО. — Ф. 2311, оп. 1, спр. 99, арк. 79.

В статье на основе архивных документов затронуты некоторые вопросы жизни местного населения Приднепровья в период оккупации (1941–1944 гг.). В частности, это борьба за выживание, проявления адаптации, коллаборации, миграционные процессы.

Ключевые слова: оккупация, Приднепровье, борьба за выживание, регистрации, миграция, остарбайтеры.

The article elucidates some questions of everyday life of local population of Dnipropetrovsk region during occupation (1941–1944) on the ground of documentary sources. Among all attention is focused on struggle for survival, adaptation, collaboration, migration processes.

Keywords: occupation, Dnipropetrovsk region, survival, registrations, migration, Ostarbeiters.